

Artuklu Dönemi İktisadi Faaliyetleri: Hisn Keyfa, Mardin, Âmid, Meyyâfârikîn Örneği*

Economic Activities in The Artuqid Period: The Case of Hisn Keyfa, Mardin, Âmid, Meyyâfârikîn

DOI: <https://doi.org/10.25204/iktisad.980430>

Hüseyin Erkan BEDİRHANOĞLU**

Öz

Makale Bilgileri

Makale Türü:
Araştırma
Makalesi

Geliş Tarihi:
08.08.2021

Kabul Tarihi:
13.10.2021

© 2021 İKTİSAD
Tüm hakları
saklıdır.

El-Cezire isimli bölge, Fırat ve Diyarbekir arasında kalan Karacadağ, Mardin, Midyat ve Cizre ile Dara gibi diğer şehirleri de ihtiva eden Turabdin, Belih çayı ile Habur nehri arasında yayılan Cebelü Abdülaziz, Sincar dağı, Musul'un cenubunda kalan Cebelü Mekhul dağının bulunduğu bölgedir. Büyük tarihsel öneme sahip olan el-Cezire bölgesi, Irak ve Anadolu arasındaki ilişkilerin cereyan ettiği kesişme noktaları üzerinde yayılmaktaydı. Verimli Hilal'in önemli bir kısmını teşkil eden Irak ve Suriye ile Ermeni-İran bölgelerine geçiş noktaları, el-Cezire bölgesi içinde yer alıyordu. Bölgede, hem sınır içi hem de sınır dışı ticaretin nabzını tutan ve ekonomiyi yönlendirecek kapasiteye sahip, pek çok ticari şehir bulunuyordu. İki önemli büyük nehrin kenarlarında kurulmuş bu şehirler, Mevsil-Rakka hattı boyunca uzanan Turabdin gibi önemli ve verimli diğer bölgelerde kurulmuş diğer şehirlerle birlikte, ticari hayatın belkemiğini oluşturmaktaydı. Nâm-ı diğer Ceziret-i Asur ya da İklim-i Asur adlı bölge, eski çağlardan itibaren sahip olduğu ticaret ağı ile hem ekonomik faaliyetlerin hem de kültürel etkileşimin canlı olduğu bir sahaya dönüşmüştür. Çalışmamızın konusunu teşkil eden Artukluların, erken dönemlerinden başlayarak dağılıncaya dek hüküm sürdüğü önemli merkezleri olan Meyyâfârikîn, Hisn Keyfa, Mardin, Diyarbekir bölgelerinin ticari faaliyetleri buldukları coğrafyanın fiziki, siyasi ve idari yapısı ile dönemin şartları içerisinde ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Artuklu, Anadolu, ticaret, refah.

Abstract

Article Info

Paper Type:
Research Paper

Received:
08.08.2021

Accepted:
13.10.2021

© 2021 JEBUPOR
All rights
reserved.

The region named al-Jazeera is the region, which is located between the Euphrates and Diyarbekir, includes other cities such as Karacadağ, Mardin, Midyat and Cizre and Dara, Cebelü Abdulaziz spreading between Belih Stream and Habur river, Sincar mountain, Cebelü Mekhul Mountain located in the south of Mosul is the region. The al-Jazeera region, which has great historical importance, was spread over the intersection points where the relations between Iraq and Anatolia took place. The crossing points to Iraq and Syria and the Armenian-Iranian regions, which constitute an important part of the Fertile Crescent, were located within the al-Jazeera region. There were many commercial cities in the region which had the pulse of both border and international trade and had the capacity to direct the economy. These cities, which were established on the banks of two important rivers, were the backbone of commercial life, together with other cities established in other important and productive regions such as Turabdin along the Mevsil-Raqqa line. The region, also known as "Ceziret-i Asur" or "İklim-i Asur", has turned into an area where both economic activities and cultural interaction are alive with its trade network since ancient times. The commercial activities of the Meyyâfârikîn, Hisn Keyfa, Mardin and Diyarbekir regions, which were the important centers where the Artuquids, the subject of our study, ruled from their early periods until their dissolution, were discussed within the physical, political and administrative structure of the geography and the conditions of the period.

Keywords: Artuklu, Anatolia, commerce, welfare.

Atıf / to Cite (APA): Bedirhanoglu, H.E. (2021). Artuklu dönemi iktisadi faaliyetleri: Hisn Keyfa, Mardin, Âmid, Meyyâfârikîn örneği. *İktisadi İdari ve Siyasal Araştırmalar Dergisi*, 6(16), 501-511

* Bu çalışma, Hüseyin Erkan BEDİRHANOĞLU tarafından Prof. Dr. Hasan Hüseyin ADALIOĞLU danışmanlığında Anadolu Üniversitesi, Eskişehir'de yürütülen "Artuklular'ın Siyasi, Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Yapısı" isimli doktora tezinden türetilmiştir.

** ORCID Arş. Gör. Dr., Muş Alparslan Üniversitesi, Tarih Bölümü, erkanbedirhanoglu1980@gmail.com

Extended Abstract

Background

Trade is an area of activity that has started to gain importance since the Neolithic Age, when production first began for human beings. The necessity of meeting unlimited needs with limited resources has determined the shape of economic activities in the light of various parameters. During the periods when communication and transportation facilities were not developed, commercial activities had an impact on the lives of societies in many ways. For example, writing found the opportunity to spread to different regions thanks to the Assyrian merchants. The period and region that is the subject of our study is one of the regions where commercial activity was most intense in terms of the Middle Ages. The spice route is important between the Arab world, Anatolia and the Middle East. The Artuqid administration, due to its geographical location and the presence of master craftsmen in the field, took the necessary measures to maintain and increase commercial activities in the cities where trade developed, and took the necessary steps to be made.

Purpose of the Research

Artukids are one of the most important political formations that lived in the Middle Ages. The stable political policies followed by the administration have produced important results in the economic field as well as in every field, and when compared with the neighboring political structures, it has been understood that the level of welfare in the Artuqid country is high. The aim of our study is to understand the process of political and economic relations in the Artuqid country with this aspect.

Methodology

The discipline of history tries to understand and interpret the events and phenomena in the past, in which man was at the center, in the context of place-time, cause-effect, based on documents. Therefore, it is tried to reach a judgment by bringing together the first-hand sources (written, oral, tools and materials) that illuminate the period and different perspectives.

Findings

Artukids was a state established in Anatolia after the Battle of Manzikert in 1071. Considering the conditions of the period and region in which it was founded, we see that this state transformed into a state that made a name for itself both in the region it was founded and in the surrounding regions in a short time. It would be wrong to say that the commercial life of Artukids developed independently of the political structure. The region is a region where branches of activity such as agriculture, husbandry, mining and jewelry are in production. Therefore, the market opportunities needed by the surplus products and the policies followed by the government on taxation have created a lively commercial life. Among the products produced by local craftsmen are soap, tar, iron, knives, arrows, chains, belts, scales in Harran and Nusaybin, linen and woolen fabrics in Amid, and blacksmith's hammer. Thanks to the water traffic on the Euphrates and Tigris, shipping and therefore trade developed here. These were the shipping bases for the goods coming from the Armenian and Greek lands and Syria. During the Artuqid period, the population of the city increased, thanks to the low taxes of the rulers, and the city expanded from being a fortress city to a wider area. The spending of Iqta and taxes on the development of the city, the location of the city on the connection roads from Mesopotamia to the north, contributed to the development of the city in a short time and enabled the people of the city to make significant amounts of profit from it. Due to the low taxes, there were migrations from neighboring states to the Artuqid country and these state administrators criticized the Artuqid policies because of the low taxes.

Conclusion

The commercial activities that took place in the cities of Hısn Keyfa (Hasankeyf), Mardin, Amîd (Diyarbakır), Meyyâfârikîn (Silvan), which were the four important centers of the commercial life of the Artukids, which was a medieval state, and the changes that these activities brought about in the mentioned cities are undeniable. If we go even further, these cities owe the majority of their savings to the Artukids. When the Artukids are evaluated within the political conditions of the period, the most important reason for the prosperity that draws attention in fields such as architecture and public works is of course the economy. Again, as a result of the wars with the Mongols and Ayyubids, the considerable compensations paid by the Artukids are an example of the vitality of the economic life and the welfare of the state.

1. GİRİŞ

El-Cezîre bölgesi, Fırat ve Diyarbekir arasında kalan Karacadağ, Mardin, Midyat ve Cizre ile Dara gibi diğer şehirleri de içine alan Turabdin, Belih Çayı ile Habur nehri arasında yayılan Cebelû Abdülaziz, Sincar dağı, Musul'un güneyinde kalan Cebelû Mekhul dağının bulunduğu bölgedir. Fırat'ı besleyen kollar bu dağlardan doğmaktadır. Bölgenin batısında Suriye, kuzeybatı yönünde Antep, Maraş ve Malatya bulunmaktadır. Doğu Anadolu ile doğu sınırı bulunan el-Cezire bölgesi, güneyinde Irak ile komşudur. Bu çalışmanın muhtelif yerlerinden zikredildiği üzere, bölge Diyar-ı Mudar, Diyar-ı Rebia ve Diyar Bekr olarak üç ana mıntıkeye bölünmüştür. Eskiçağ'da bölgenin sakinleri arasında Araplar bulunuyordu. Bölgede bulunan Nusaybin, Nasibin (İbn Cübeyr,2008:175), Nisebin şehri, *Arvastan* ya da *Bes Arabaya* olarak anılmaktaydı (İbn Havkal, 2014: 509). İbn Cübeyr (2008:175) burası için Allah onu korusun, dış tarafı, yaşı ve geçmişi ile ünlü olup, yeşil geniş ovaları, su kaynakları, bol meyveli bahçeleri, verimli ve geniş tarlalara sahip iken iç tarafı çöl hayatını hatırlatır ama yine de bir medeniyet havası vardır orada der. Türklerin bölgeye gelişi ise İslam'dan sonra, Abbasiler devrinde olmuştur. Selçuklular ile birlikte, bölgede, pek çok Türk devleti ve beyliği teşekkül etmiştir. Bölge üzerindeki mücadeleler ve siyasi karşılaşmalarda, bilhassa Türkmen topluluklar, ciddi askeri bir işleve sahipti.

Roma-Bizans döneminde iki ayrı idari yapının elindeki bölge, Persler ve Bizanslılar arasında bölünmüştü. Arap fetihleri esnasında ise Resülayn'dan Fırat'a ve Turabdin düzlüklerine dek uzanan alanda Bizans İmparatorluğu hâkim oldu. İki önemli şehir, Nusaybin ve Dara arasındaki hat, cephenin uzandığı hattı oluşturuyordu. Suriye'nin fethinden sonra Bizans garnizonları saf dışı bırakılarak iletişimin yalnızca Ermeniler üzerinden yapılması sağlanmıştı (Canard, 2018).

El-Cezire, görece zengin ve verimli bir eyalet olup zengin su kaynaklarına sahipti. Cebel Abdülaziz, Sincar dağı, Rakka Doğu Anadolu arasında uzanan alan, Belih çayı ve Habur nehrinin verimli yataklarından beslenmekteydi. Makdisi ve İbn Havkal'in naklettiklerine göre genel hatlarıyla, at, koyun, hububat, Nusaybin'de pirinç, Rakka ve Mardin'de zeytinyağı, tereyağı, Sincar'da şeker kamışı, kuru ve yaş meyve, kuru üzüm, yine Nusaybin'de fındık, kümes hayvanı, bal, kurutulmuş et, kömür, Harran ve Habur vadilerinde pamuk gibi tarımsal ve sınai ürünler yetiştirilmekte/üretilmekteydi. Yerli zanaatkârların imal ettiği ürünler arasındaysa sabun, katran, demir, bıçak, ok, zincir, kayış, Harran ve Nusaybin'de tartı, Amid'de keten ve yünlü kumaşlar, demirci çekici gibi ürünler bulunmaktaydı. Fırat ve Dicle üzerindeki su trafiği sayesinde de nakliye ve dolayısıyla ticaret burada gelişmişti. Ermeni ve Rum diyarı ile Suriye'den gelen malların nakliye üssü buralardı. İşte bu, stratejik önemi, konumu, zirai ve sınai ve tabii zenginlikleri nedeniyle el-Cezire bölgesi, daima merkezi otoritenin doğrudan veya dolaylı olarak elinde tutmak istediği bir mıntıka olageldi. Farklı vakanüvis ve tarihçilerin nakillerinde muhtelif rakamlar yer alsa da vergi oranları Kudame'ye göre Diyar Mudar'ın 6 milyon dirhem, Diyar Rebia'nın 9 milyon altı yüz otuz beş bin dirhem, Musul'un ise 6 milyon üç yüz bin dirhem tutarındaydı (Canard, 2018).

Bu haliyle, Anadolu'nun önemli ticaret şehirlerinden olan Bursa'nın periferisi niteliğindediydi. Basra-Bağdat-Fırat üzerinden geçerek Rakka-Halep hattı ile veya Amid-Urfa-Harran-Rakka hattını izleyerek Antakya ve Lazkiye'ye, yani Akdeniz'e giden kervanlar ile Musul-Mardin-Amid hattını takip ederek gelen ve Anadolu'ya giden kervanlar Artukluların temin ettikleri güven ortamı ve tesis ettikleri bayındırlık sayesinde yolculuklarını rahatça gerçekleştirebilmiştir. Kırsal bölgelerde hâkim olan zirai verimlilik, aynı şekilde Artuklu şehirlerinde hâkim olan canlılık ve gelişmiş ekonomik yapı ile tamamlanmakta ve ülkenin zenginliğini arttırmaktaydı. Döneme ait kaynaklarda, şehirlerin, özellikle Meyyâfarîkîn, Erzen, Hısn Keyfa, Mardin, Düneyser, Savur, kalabalık çarşıların bulunduğu ve bu çarşıların malla dolu olduğu belirtilmektedir (İbn Cübeyr,1964:219). Örneğin Endülüslü gezgin İbn Cübeyr'in kayıtlarına göre, mezkûr şehirlerin çarşılarına civardan ticaret kabileleri gelmekte, yük ve erzakla dolu bu büyük çarşılarda alışveriş yapmaktaydı; şehirler oldukça zengindi. Tüm Anadolu'da olduğu gibi, şehirlere yerleşen Türkler arasında muhtelif zanaat kollarında ustalaşmış kimseler bulunsa da şehirlerde yaşayan yerli halk, sınai üretimi elinde tutmaktaydı. Örneğin

Erzincan'da Ermeniler dokumacılık sektörüne hâkimken Antalya ve Alanya civarında kuyumculuk sektörünü ellerinde bulunduruyordu; keza, Ladik'te Rumlar pamuklu dokumacılık sektöründe, Aksaray'daki Rumlar da halı dokuma sektöründe imalatta hâkimdiler (Danık, 1995: 64). Ticaretin hacmi nedeniyle, mesela, Düneyser'de, yeni yapılar ve çarşılar inşa edildi (Gül, 2008: 438). Bu nedenle, Artuklu toplumunun sosyo-ekonomik durumunu ortaya koyması açısından, Artuklu şehirlerinde hanedan tarafından yürütülen bayındırlık işlerinin anılması elzemdir. Savunma harcamalarının ardından ikinci kalem olan mimari harcamalar, toplumun genel ihtiyaçlarını gidermek ve yaşam standardını arttırmak amacıyla, altyapı hizmetleri, köprü, han, hamam, çarşı, hastane, medrese, mabet, ribat,¹ aşevi ya da su kanalı gibi yapıların inşası için yapılmıştır.

Çalışmamızda Artukluların her yönüyle gelişiminde ve şehir kimliği kazanmasında doğrudan etkili olduğu dört önemli şehir üzerinden Artuklu iktisadi hayatına değinilmiştir. Genel olarak Orta çağ Türk beylikleri ile ilgili çalışmalar siyasi alanda yoğunlaşmıştır. Oysaki bu beyliklerin birçoğu, özellikle Artuklular, bahsi geçen şehirlerde ve etkili oldukları bölgelerde, günümüzde dahi izleri görülebilecek katkılar sağlamıştır. Bu katkılardan biri de iktisadi alana getirdikleri hareketlilik ve dönemlerinde görülen ve refaha tesir eden iktisadi politikalarıdır. Bu politikalar çokça değinilmeyen konular olup, burada alana katkı sağlanmaya çalışılmıştır.

2. HISN KEYFA

El-Cezire olarak adlandırılan Yukarı Mezopotamya bölgesinde bulunan Hısn Keyfa ya da Hasankeyf şehri, Dicle'nin sağında, Diyarbakir ve el-Cezire ibn Ömer mıntıklarının ortasında konumlanmıştır. Mezopotamya'yı Bitlis-Van üzerinden İran ve Kafkasya'ya bağlayan güzergâh üzerinde bulunan şehri, Karakaş (Reşiyeye) dağları, arkasından çevrelemektedir. Dicle üzerine eğilen yekpare bir kaya üzerine kurulan şehir (Kavak, 2013: 37), bu sebeple, yüksekçe bir mevkiye bulunmaktadır. Şehir, günümüzde, idari olarak Batman ilinin ilçesi statüsündedir.

Artukluların, tarihe adını yazdırmış üç kolundan biri olan Hısn Keyfa koluna başkentlik etmiş olan şehir, engebeli bir arazide kurulmuştur. İşbu sebeple yeterli zirai alana sahip olmayan şehirde, tarım ürünlerine olan ihtiyaç, şehir surlarının dışındaki alanlarda yetiştirilen mahsullerle karşılanmaktaydı. Dicle'nin iki kıyısı boyunca uzanan bu topraklarda, yine, bölgenin diğer şehirlerinde olduğu gibi, tahıl ve hububat ekimi yaygındı. Nitekim XII ve XIII. yüzyıllarda, bölgeyi ziyarete gelen seyyahlar, Hısn Keyfa'nın bu geniş tarlalarını işaret ederek, buğday ve arpa ekiminin, halkın geçim kaynağı olduğunu belirtir. Ayrıca, Hısn Keyfa'nın kuzeydoğusu ile Dicle kıyısı, üzüm bağları ve bahçe, bostan tarımı için uygun koşullara sahiptir (Makdîsi, 1967: 141; Çevik, 2002: 303).

Artuklu döneminde, yöneticilerin vergileri düşük tutması sayesinde şehrin nüfusu arttı ve şehir kale şehri olmaktan çıkarak daha geniş bir alana yayıldı. İktisadi ve vergilerin şehrin imarı için harcanması, ayrıca, şehrin Mezopotamya'dan kuzeye ulaşan bağlantı yolları üzerinde olması, şehrin kısa sürede gelişmesine ve şehir halkının bundan önemli miktarlarda kazanç elde etmesine katkı sağladı. Selçuklu idaresi tarafından bölgede iskân edilen göçebe topluluklar, yün ve deri üretiyor, bunlar Hısn Keyfa'da ve diğer şehirlerdeki sınai üretim faaliyetleri için hammadde olarak kullanılıyordu. Vakıf kayıtları çeşitli imalat kalemlerini içeren esnaf çarşılarının bulunduğu bahsetmektedir (Oğuzoğlu, 1997:365).

XIII. asırda şehirden geçen Yakût el-Hamevî, buranın büyük bir şehir olduğunu, Dicle üzerine kurulan köprüünün benzerini görmediğini yazar. Bu köprü ile kalenin bakım masrafları, kurulan iki vakıf üzerinden düzenleniyordu. Köprü geçiş ücreti, dükkân, değirmen ve hanelerden elde edilen gelirler bu masraflara gidiyordu. Köprü ile kalenin bakım ve tamir giderlerini karşılamak üzere iki ayrı vakıf kurulmuştu. Köprü için gerekli harcamalar buradan geçenlerden alınan ücretlerle dükkân, değirmen ve hâne gelirlerinden karşılanıyordu. Yine, fakirlerin ihtiyaçları için kurulmuş vakıflar da

¹ Ribat, sınır boylarında ve stratejik mevkilerde askeri amaçlı müstahkem yapı.

bulunuyordu. İç kalede sultana ait saray ve köşkler, dağlarda ise taş kuleler mevcuttu. Yeşil bir meydan, Turabdin bölgesinden kaynaklanan pınarlarla sulanıyordu. Medrese, çarşı, hamam gibi yapılar şehrin kuzeyine bina edilmişti (Cahen, 1953: 97). Şehirde bir kervansaray da mevcuttu. Çarşılarında manifaturacı ve tüccarlar yoğun faaliyet gösteriyordu (Turan, 2013: 210). Müstevfi, şehrin refahını 14. yüzyıla kadar muhafaza ettiğini ancak bundan sonra kısmen harap olduğunu ve vergi gelirinin ancak 82 bin 500 dinar olduğunu nakletmektedir (Oğuzoğlu, 1997: 366). Bu tarihe kadar Hısn Keyfa, Mardin, Amid ve Meyyâfarıkîn gibi nüfusu 100 bini aşan, cami, medrese, saray, köşk, bimarhane, çarşı, han ve hamamları ve köprüleriyle en bayındır şehirler arasında yer aldı (Çevik, 2002: Önsöz).

3. MARDİN

İlgazi'den başlayarak, Artuklu devleti üç asır sonra çökünceye kadar hanedana başkentlik eden Mardin, Artuklular devrinde ekonomik anlamda oldukça gelişti. Mardin, Ortaçağlarda bölgesel bir ağırlığa sahip merkez şehirlerden biriydi. Bu durum, karayolu ticaretinin yaygın olduğu devirlerde, dünyadaki siyasi ve ekonomik dengenin Asya merkezli olmasından kaynaklanmaktadır. Değişen büyük siyasi aktörler, Emeviler, Abbasiler, Selçuklular ve Moğollar küçük Asya'nın jeostratejik önem kazanmasına neden olarak Asya'nın merkezini Ortadoğu'ya bağladı (Attar, 2006: 1).

Tarihte en parlak dönemlerinden birini Artuklular zamanında yaşamış olan Mardin, bu özelliği nedeniyle bölgede yaşanan Moğol İstilasası ve Zengîler'in cihat politikası nedeniyle Musul ve Harran'a kadar olan bölgelerden zaman zaman göç aldı (Halil, 1980: 448). Mardin dağının üzerine kurulu müstahkem bir kale içinde yer alan şehir (Şerif el-İdrisî, 1992: 35), bu özelliğiyle kuşatma ve savaşlarda ele geçirilmesi zor bir yer olageldi (İstahrî, 2015: 52). Dağın eteğine kurulu olduğundan dolayı, şehirde sular sarnıçlarda toplanıyordu. Bu durum, bazı kuşatma zamanlarında halkın kıtlık yaşamasına neden olmuştu (El- Hamevî, 2008: 33). 1251 senesinde Moğol istilasası esnasında el konulan ticari malların tutarı ve kişi başı, yani erkek nüfus, gelirin 2-3 dinar civarında olduğu bilgisi ölçü alındığında, toplam nüfus 100 bini bulmaktadır.²

XII. yüzyılda yaşamış olan İbn Cübeyr, şehrin bu müstahkem surları sayesinde istilalara dayanıklı olduğunu zikrederken, kale içerisinde zahire ve silahların bulunduğunu kaydeder (İbn Cübeyr, 1964: 240; İbn Cübeyr, 2008:176). Kalenin dışında yoğun bir şekilde inşa edilmiş olan şehirde ise çarşı ve mahalleler bulunuyordu. Şehrin topoğrafyasından kaynaklı, konaklama yerleri, medreseler gibi mimari yapılar üst üste inşa edilmişti. Artan nüfus nedeniyle zamanla yetersiz hale gelen su kaynakları, yağmur suyunun şehirde inşa edilmiş olan sarnıçlarda toplanmasını zorunlu kılmıştı. Koçhisar-namı diğer Düneyser-Nusaybin ve Dara'ya nazır bir tepe şehri olan Mardin, Artuklu emirleri tarafından rağbet görmüş, en uygar dönemlerinden birini yaşamıştır. Şehrin önemli gelir kaynaklarından biri olan tarımsal üretim, yüksek gelir sağlayan verimliliğe sahipti. Şehir, orta düzey yüksekliğe sahip, engebeli bir alan olan ve Mardin-Midyat Eşiği diye tanımlanan bölgenin batı cephesinin güneye bakan tarafında bulunuyordu. Dağın eteğine kurulmuş olması nedeniyle, şehrin içinde tarım yapmak mümkün değildi. Bu sebeple, zirai faaliyet alanları, daha çok, şehri, kuzey ve güneyden çevreleyen bereketli ovalarda bulunuyordu (İbn Havkal, 1964: 202). Şehrin yükseltisi, bölgenin yağış almasına imkân tanımakta olsa da toprağın kireç taşı yapısı, yağışların doğrudan su kaynaklarına karışmasına neden oluyordu. Bu da şehrin eteklerini çevreleyen Mezopotamya ovasındaki yüksek potansiyelli tarım alanlarının sulama ihtiyacının karşılanması demekti (Çevik, 2002: 299). Hamdullah Müstevfi'nin naklettiğine göre, Mardin'de halk, öncelikli olarak tarımla uğraşılıyor, pamuk, tahıl, meyve yetiştiriyor, bağcılık yapıyordu (Nayır, 2010:93). Buğday ve arpanın yanı sıra mısır, mercimek, susam ve pirinç en çok yetiştirilen ürünler arasındaydı (El-Hamevî, 1955: 126). Meyve bahçelerinde nar, erik, badem, kayısı, kiraz, armut ve ceviz yetiştiriliyordu (Çevik, 2002: 301). Bunun yanında, Dicle'nin suladığı topraklarda yapılmakta olan tarımsal üretimin yanı sıra,

² Yahudi mahalleleri Urfa, Mardin, Hasankeyf, Amid ve Meyyâfarıkîn şehirlerine dağılmıştı.

nehirin balıkçılıktaki önemi yüksekti; ayrıca nehir taşımacılığı açısından Dicle, şehirden getirilen yüklerin taşınmasında kullanılan oldukça işlek bir yoldu.

İlginç bir üretim kalemi olarak, Mardin’de av hayvancılığı da yaygın şekilde yapılmaktaydı. Türkçe *boz* (eşheb) ve *toğan* (baz) adı verilen av kuşu türleri beslenmekte ve bu türler haber taşımacılığından avcılığa kullanılmaktaydı (Attar, 2006:21).

Bölgedeki sınai üretimin temel kollarından olan madencilik, Mardin’de de en önemli iş kollarından biriydi. 12. asrın başlarında Zülkarneyn civarında ortaya çıkarılan yeni bakır madenleri ile üretim zenginleşti. Bakırlarıyla meşhur olan şehirde, Artuklu basımı ilk sikkelerde kullanılan maden bakırdı. İbn’ül Ezrak, Timurtaş’ın bastırmayı düşündüğü para için, Fulûsü’s- Safar, Timurtaş adına Maden’e bakır almaya gitmiştir (İbn’ül Ezrak, 1992:12).Nitekim Timurtaş da bakırın para basımında kullanılmasıyla ilgilenmiştir. Bu sikkeler, şehirde bir darphanenin varlığına işaret etmektedir (Uykur, 2017:161).

Mardin’deki yüksek kapasiteli sınai üretime dikkat çeken bir isim de orta çağlarda şehri ziyarete gelen Marco Polo’dur. Marco Polo, şehirde büyük ölçüde pamuk yetiştirildiğinden ve bu mahsulden, pek çok ürünün yanı sıra, *boccasini* adı verilen dokumaların üretildiğinden bahseder; ayrıca, Mardin’in yerlileri ya dükkân sahibi yahut da tüccardır (Polo, 1985: 24). Mardin’deki pamuklu ve diğer materyallerden yapılan kumaş üretimini eserinde zikreden bir diğer seyyah İbn Battuta’dır. İbn Battuta, üretilen yünlü kumaşların, şehirde *meriz* adıyla anıldığını, bu kumaşlardan yapılan kıyafetlerin de Mardini olarak adlandırıldığından bahseder (Nasıroğlu, 2010: 32).

Moğolların XIII. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren Anadolu’nun doğu sınırına ulaşmalarıyla siyasi yapılar da olduğu kadar bölge ekonomisinde de taşlar yerinden oynadı. İşgal edilen ülkeler, yağmalanan topraklar, Yukarı Mezopotamya’nın beylik ve emirliklerinin siyasi birliğine ve ekonomisine büyük zararlar verdi. Mardin de elbette bu yıkımlardan etkilenen yerleşim yerleri arasında yer aldı. Önemli ticaret hatları üzerinde, işlek bir menzil olan Mardin’e, zengin kervanlar gelmekteydi. 1251 senesinde Moğolların istilası altında zarar gören bir ticaret kervanında yer alan ticari emtianın mali değeri 600 bin dinardan fazlaydı ki bu meblağ, Mardin’in ödemekle yükümlü olduğu vergi miktarının 3 katına tekabül ediyordu (Attar, 2006: 19-20). Yine, 1317 senesi, Mardin’den Şam’a gitmekte olan kervan kafilesi 900 kişiden oluşmaktaydı. Şehrin ticari kapasitesini ortaya koymasından bu örnek oldukça etkileyicidir.

Bölgedeki siyasi mobilizasyon göz önüne alındığında, Artuklular döneminde Mardin’de olumsuz anlamda hiçbir şeyin yaşanmadığını söylemek yanlış olacaktır. Siyasi gelişmelerin etkisi bir yana, Mardin, bu dönemde en fazla salgınlardan sıkıntı çekmiştir. Moğol kuşatmasından sonra, 1348’de Mardin, Diyarbakır, Halep ve Şam’ı kapsayan büyük bir veba salgını yaşanmıştır. Binlerce insanın öldüğünden haber verilmektedir. Gerçekten de bu salgın, bölgenin aldığı büyük bir darbeydi. Bununla beraber, dönemin kaynaklarına bakıldığında, Moğol istilasının Artuklu ekonomik faaliyetleri üzerindeki etkisinin az olduğu görülmektedir. Bunun bir nedeni, pazar kanunlarının siyasi gelişmelere rağmen işletilebilmiş olmasıdır. XIV. asrın başlarında Mardin’i ziyaret eden gezgin İbn Battuta, şehri, cıvıl cıvıl çarşıları ve büyüklüğüyle anarak (İbn Battûta Tancî, 2004:338), şehrin idarecisinin, cömertliğiyle ünlenmiş biri olduğunu, elli sene boyunca tahtta kaldığını, Irak, Şam, Mısır topraklarında kendisinden daha hayırsever birisinin bulunmadığını, kapısına gelenlere eli açık ikramlarda bulunduğunu bildirir.³ Cizre, Sincar ve Nusaybin’den geçerek Mardin’e gelen seyyah (İbn Battuta, 2004: 24-26), Melik Salih’in hayırsever bir idareci olarak pek çok medrese, aşevi ve zaviye yaptırdığını naklederek Moğol istilası altındaki İslam dünyasının bu güzide şehrinde, huzur ve refahın hüküm sürdüğünü kaydeder. Hamdullah Müstevfi, XIV. asrın ilk yarısı bitmeden tamamladığı ve Anadolu şehirleri hakkında malumat içeren eserinde yüksek vergilerin toplandığı şehirler arasında,

³ Dönemin hükümdarı Melik Salih b. Mansur’dur. Ebu Abdullah Muhammed İbn Battuta Tanci (2004) *İbn Battuta Seyahatnamesi, c. I*, Çev. İnc. Not. A. Sait Aykut, İstanbul, YKY, s. 339; Ebu’l-Abbas Ahmed b. Ali Kalkaşendi (1913), *Subhu’l-a’şâ fi Sinâati’l-İnşâ*, Haz. Muhammed Abdürresul İbrahim, Kahire, IV, s. 317.

rakamları da vererek, Mardin'i başlarda zikretmektedir (Kazvinî, 1958: 124).⁴ Bu da, Moğolların Anadolu ve yukarı Mezopotamya'da neden olduğu savaş ve yıkımlara karşın şehirdeki refahın sürdüğüne ilişkin bir delil olarak kabul edilebilir. Mardin'in ekonomik faaliyetlerini sürdürebilmesi, elbette ki, şehrin dayanıklı bir kale ile çevrelenmiş olması, önemli ülkelerarası ticaret yolları üzerinde bulunması ve de hükümdarların denge politikaları ile de mümkün olmuştur. Bu minvalde, Salgurlu⁵ Atabeğliğinde olduğu gibi, hâkim güçlere tabiiyetlerini ilan eden Artuklular, bu sayede ekonomik faaliyetleri ve uluslararası ticareti durgun kılabilmiş; bilim ve kültür hayatının odağını Mardin'de sabitleyerek, mezkûr alanlarda gelişim göstermeye devam edebilmişlerdir. Ayrıca, Mardin'in güvenli bir yer olması nedeniyle, civardaki yerleşim yerlerinden halk da göç ederek Mardin'e sığınmıştır (İbn Battuta, 2004: 338).

4. DİYARBEKİR

Diyarbakır bölgesi, çalışmanın konusu olan yüzyıllar arasında, günümüzün, genel hatlarıyla tanımlayacak olursak, Diyarbakır, Mardin, Siirt, Batman gibi yerleşim yerlerini ihtiva eden Yukarı Dicle bölgesidir. El-Cezire⁶ eyaletinin üç ana bölgesinden biri olan Diyarbakır, kaynaklarda hem birkaç şehre yayılan geniş havaliyi tanımlamak için hem de yalnızca Amid şehrine gönderme yapmak için kullanılmaktadır. Şehrin eski adı *Amida* olup bu adın nereden geldiği bilinmemektedir (Göğünç, 1994:464). Çalışma boyunca Diyarbakır kelimesi, genel olarak Amid şehri anlatmak için kullanılacak, bölgeye atfen ise Diyarbakır lafzı, havali ya da bölge kelimeleriyle birlikte anılacaktır. Geniş coğrafi bölgeyi tanımlayan Diyar Bekr, Amid, Meyyâfarikîn, Erzen ve Mardin'i ihtiva eder; bölgede, çoğu İslam öncesi dönemlerde inşa edilmiş otuzun üzerinde kale bulunmaktadır (Cahen, 1953:96-97). Bu bölgede, çalışmaya konu olan Artuklu hanedanı açısından ise, iki temel merkez bulunmaktadır. Birinci merkez, Amid şehri bölgenin kalbi olacak şekilde, Hısn Keyfa, bugün Silvan adıyla bilinen Meyyâfarikîn şehri, Erzen mntıklarını içine alır. İkinci merkez ise Mardin Artuklu payitahtı olan Mardin şehrinin bulunduğu bölgedir. Coğrafi olarak, batısında Karacadağ sönmüş volkan kütlesi (1919m.), doğu ve kuzeyinde Toros dağları, güneyinde ise Dicle nehrinin kuzeyine doğru alçalan Mardin eşiği ile çevrelenen havzadır. Bu bölgede yükselti 500-1000 m arasındadır (Çevik, 2002: 36).

Bu bölgede, ticaret hacminin en büyük olduğu şehir Amid idi. Diyarbakır bölgesinin batısında yer alan şehir, üç taraftan nehrin çevrelediği, 650 m ortalama yüksekliğe sahip bir alana yayılmıştı. İlk çağlardan beri, bölgenin en eski ve en gelişmiş şehri olagelen Amid, Roma zamanında Mezopotamya eyaletinin merkez şehri, İslam hâkimiyeti altındaki el-Cezire eyaletinde Diyarbakır bölgesinin merkez şehri olup, Artuklular döneminde de bu önemli statüsünü sürdürdü (Çevik, 2002: 66). Kuruluş tarihi kesin olarak bilinmeyen şehrin adına, ilk kez Asur kitabelerinde rastlanmıştır; bu nedenle İ.Ö 3000'lere kadar tarihlendirilmektedir. Çağlar boyu, önemli ticaret yolları üzerinde olan Amid, her devirde gelişmeye devam etti. Gerek kuzey Anadolu'yu ve Azerbaycan bölgesini Basra havalisine bağlayan yollar, gerekse İran'dan gelen hattı Akdeniz ve Anadolu'ya bağlayan yolların kesişim noktasında olan şehir, bu coğrafi avantajını tarihin bütün dönemlerinde kullandı. Artuklular döneminde, şehrin temel ticari malları arasında zirai, hammadde ve sınai ürünler bulunuyordu. Başlıca ihraç edilen zirai ürünler meyve, fındık, fıstık, bal, zeytin, badem gibi ürünlerdi. Bölge büyük üzüm bağlarına sahip olduğundan, şarap da önde gelen ihraç malları arasında yerini almıştı. Halen daha meşhur olan Süryani şarabı gibi, gayrimüslimlerin ürettiği içkiler oldukça meşhurdur. İthal mallar arasındaysa, bölgede yetişmeyen susam, pirinç, hurma gibi ürünlerle halep sabunu yer almakta, bunlara kıtlık zamanlarında arpa ve buğday gibi tahıllar ilave olmaktadır. Sınai üretim malları arasındaysa çadır bezi, kumaş ve mefruşat ürünleri bulunmaktaydı (Gül, 2008: 438).

⁴ Yazar bu eserini 1340 yılında tamamlamıştır.

⁵ Salgurlular da yıkıcı Moğol etkilerinden, onların tabiiyetine girerek kurtulmuş, bu sayede Şiraz'ı güvenli bölge haline getirerek, buranın, bilim insanlarının toplandığı bir merkez olmasını sağlamışlardır.

⁶ El-Cezire'nin diğer iki bölgesi Diyar-ı Rebia ve Diyar-ı Mudar'dır.

Bölgede, tabii özellikleri hasebiyle temel geçim kaynağı tarım olmuştur. İklimi, Dicle ve kolları gibi zengin su havzalarına sahip oluşu, Torosların eteğindeki bol yağışlar ile bereketli ovaları tarımın, havalide, bir numaralı iktisadi faaliyet olmasına neden olmuştur. Bölgede en çok yetiştirilen zirai mahsul tahıl olmakla birlikte, her türden zirai mahsul yetiştiriliyordu. Üzüm bağları ve meyve bahçeleri oldukça yaygındı. Bilhassa Hürmüz çayı, bu alanların sulanmasında temel işlev görmektedir. Yine kuzey rüzgârlarına karşı korunaklı olması nedeniyle, yüksek gelir sağlayan meyve yetiştiriciliği gelişmişti. Önemli bir tarım alanı olan Turabdin, bu bölgede yer almaktaydı. Öyle ki, ziraatle uğraşan Süryani topluluğun yaşadığı bu bereketli bölge, İslam öncesi devirlerden bu yana bağ ve bahçeleriyle ünlenmişti (Çevik, 2002: 296). Mardin'in güney ve güneydoğusunda yer alan platoyu da içeren bu bölge, hububat ekiciliği öncelikli olmak üzere, önde gelen tarım alanlarından olagelmisti.

Tarım faaliyetlerinin yürütüldüğü kırsaldan yani köylerden başka, geniş nehir yatakları şehir ve kasabada yaşayanlara, tarımla uğraşma imkânı tanımaktaydı. Sulama ihtiyacını kolayca karşılamayı mümkün kılan bu tarım alanlarında, özellikle, bol su isteyen üzüm bağları ya da meyve bahçesi ve bostanlar yer alıyordu. Bilhassa, onuncu asırla birlikte, şehir nüfusunun meskûn olduğu yerlere yakın olan bu alanlarda yapılan tarım faaliyetlerine dair, o dönemde telif edilen tarih ve coğrafya ile ilgili eserlerde, çok sayıda kayıt tutulmuştur; bu kayıtlar, bahsi geçen tarım alanlarında gerçekleştirilen iktisadi faaliyetlerin takibini mümkün kılmaktadır (Çevik, 2002: 297).

Havalinin en önemli merkezi halinde olan Amid, Dicle'nin kenarına kurulmuştu. Şehir, çevrili olduğu meyve bahçeleriyle ünlüydü. Günümüzde de UNESCO tarafından dünya mirası olması hasebiyle koruma altına alınması gündeme gelen bu bahçeler, sahip olduğu zirai verimliliğinin yanı sıra, sekiz bin yıldır, çok sayıda uygarlığa tanıklık etmiş, bu kültürlerden etkilenmiştir.⁷ Zirai üretimin gözdesi bu bahçeler, şahıs mülkiyetindeydi.

Amid'in yukarıda zikredilen bahçelerinin yanı sıra geniş tarım alanları da bulunuyordu. Bunlar şehrin batısında, Dicle nehri boyunca uzanan zirai alanlardır. Bu alanlarda, temel olarak hububat ekimi gerçekleştirilmekteydi. Onuncu asır İslam coğrafyacısı İstahrî ile İbn Havkal ve Ebû'l-Fidâ'nın eserlerinde de Âmid'in büyük zirai alanlara sahip olduğu vurgulanmış ve bu alanların kayıt altında tutulduğu belirtilmiştir (Çevik, 2002: 298). İdrisi'nin bildirdiğine göre ise sur içinde de, akarsular yoluyla sulamanın yapıldığı bahçe, bostanlar ve ekilip biçilecek tarım alanları bulunuyordu. Gelgelelim, mezkûr kaynaklar, yetiştirilen ürünler hakkında detaylı bilgi ihtiva etmemektedir. Yine de eldeki bilgilere göre biliyoruz ki, tahıl, pamuk ve meyve-sebze, bölgede yetiştirilen önde gelen zirai ürünler arasındadır. Artuklular'ın ihraç ettiği sınai ürünler içinde ise pamuk yer almaktaydı. Ayrıca tiftik kumaşlar, battaniye, mendil, çarşaf gibi pamuklu ürünler, halı, kilim, keten ve yün elbiseler Bağdat pazarında alıcı buluyordu. Amid'de yün elbiseler, Sicilya usulü Roma keten kumaşlardan yapılmış kıyafetler yaygın bir şekilde bulunmaktaydı; bu tip kıyafetler, el-Cezire bölgesindeki ticaretin temel iktisadi malları arasında olup ticari hareketliliğinin omurgasını teşkil ediyordu (Kavak,2013: 28). Dokumacılığın geliştiği Artuklular'da, Mardin civarında bulunan Harzem'de yapılan çuvallar ünlüydü. Hanedan döneminde, gelişen sanayi ile birlikte temel çıktılardan olan zirai ürünlerin yerini sınai maddeler ve ürünler ile madenler aldı. Mutfak eşyaları ve para imalatında kullanılan demir ve çinko bunlardandır. İlaveten, değirmen taşı imalatında kullanılan siyah taş ve Mardin'de cam imalatında kullanılan maden de ihraç malları arasındaydı. Siirt cam bardaklarıyla ünlüydü (Halil, 1980: 454-456). Bununla beraber, bölgede bulunmayan altın ve gümüş gibi madenler dışâlimla temin edilmekteydi.

Artuklu hazinesi oldukça zengindi. Mardin, Eyyübîlerin himayesine girdikten sonra Artuklu emiri, Eyyübî yöneticisi Melik Eşref'e 100.000 dinar ödemişti. Kaynaklarda aktarılanlara göre, yine, Moğol tehlikesi baş gösterdiğinde 100.000 dinar da Moğollara tazminat olarak ödenmişti (Gül, 2008: 439). Artuklu ekonomik hayatının önemli faaliyet alanlarından bir diğeri de madencilikti. Bu sektör içindeyse kuyumculuk ve gümüş işlemeciliği büyük atılım göstermişti. Ergani'de ise zengin bakır

⁷ T.C. Kültür Bakanlığı (2018) tarafından halka açık bahçe şeklinde tanımlanan Hevsel bahçeleri, özgün bir tarihi değer olarak mevcudiyetini korumaktadır.

madenleri bulunmaktaydı. Bir keresinde Abbasi halifesi, köprü inşasında kullanılacak zinciri Hani'den getirtmişti. Ayrıca ülkedeki darphaneler Amid, Mardin, Düneyser ve Hasankeyf'te bulunmaktaydı (Turan, 2013: 224; Bakır, 2011: 36).

5. MEYYÂFARİKÎN

İslam kaynaklarında adı Mâfârkin, Mefârkin, Fârkin olarak geçen şehrin adı Grekçede Martyropolis (Şehidler şehri), Süryanice Mipherket, Muhârikin, Muphargin ve Ermenice Nphkert adlarıyla isimlendirilir (Savran, 2004: 511). "Halkından daha zengininin görülmediği" (Çevik, 2002: 301) şehir olan Meyyâfarikîn, iktisadi faaliyetleri ve kapasitesiyle dikkate şayan Artuklu şehirlerinden biridir. Zirai üretim kapasitesiyle XII. asır başlarında öne çıkan şehir, Dicle nehrinin önemli kollarından Farkin'in kıyısında kurulmuştu. Meyyâfarikîn, şehrin, bilhassa güney ve doğu cephesinde yer alan verimli alanlara sahip bünyesindeki 265 köyle birlikte, en yüksek zirai üretim gerçekleştiren merkezlerden biri olmuştu. Meyyâfarikîn şehri, Dicle'nin takriben 40 km açığında kuzeyde, Batman çayının ise yaklaşık 20 km batısındadır. Bizans hâkimiyetinde Sasanilere karşı Meyyâfarikîn'in güçlendirilmesine I. Anastasios zamanında başlanmışsa da I. Justinianos tahta çıktıktan sonra tamamlanmış ve bu arada şehrin adı Justinianapolis olarak değiştirilmiştir (Savran, 2004: 511). Meyyâfarikîn şehri, Batman çayını oluşturan farklı akarsular boyunca uzanan birçok yolun buluşma noktasında yer alır. Cabahcur, Zülkarneyn, Lice, Boşat hattıyla gelen yol; Muş, Kulp, Paşur hattı üzerinden gelen yol; Muş, Hoyt, Sason hattıyla gelen yollar bunlardan bazılarıdır. Şehrin günümüzde Diyarbakır'a uzaklığı yaklaşık 70 km civarındadır.

H.512/M.1118 yılında M. Tapar'ın ölmesiyle beraber, şehir Artukluların eline geçti. Mardin'i alan Necmeddin İlgazi, Meyyâfarikîn'i de ele geçirdi. İlgazi'nin vefatıyla birlikte oğlu Timurtaş, otuz yıl boyunca, Mardin ve Meyyâfarikîn'i yöneterek Zengilerin Diyarbekir havalisindeki etkilerini kırmayı başardı (İbnü'l- Ezrak, 1992: 175). Timurtaş'ın en büyük emeli olan, Meyyâfarikîn'e yaklaşık 10 km mesafedeki Batman çayı üzerine Karaman köprüsünün inşası, kendi sağlığında olamasa da oğlu Necmeddin Alpı zamanında tamamlandı (548/1153-4) (Hillenbrand, 2018).

Siyasi/idari biyografisi, kabaca yukarıdaki gibi şekillenen Meyyâfarikîn, hakkında Müslüman coğrafyacıların bolca bilgi naklettiği şehirlerden biridir. Eserleri günümüze ulaşan İbn Ezrak'tan nakledilen bilgilere göre, şehir yeşilliklerle çepeçevre kuşatılmıştır ve her yerde meyve bahçeleri, bostanlar bulunmaktadır (Çevik, 2002:302). Turan'ın naklettiğine göre, on üçüncü yüzyılda yaşamış ünlü coğrafyacı İdrisi, Meyyâfarikîn'den ihraç edilen keten dokumaların, mendil ve şeritlerin meşhur olduğunu, bu ürünlerin İslam ülkelerinde onuncu yüzyılda oldukça muteber olduğunu ve asırlar boyu bu üretimin devam etmiş olduğuna işaret eder (Turan, 2013: 222).

Mardin Artuklu emiri Necmeddin İlgazi, 1118'de şehre hâkim olur olmaz, şehir halkını hırsız ve eşkiyalara karşı güvenli kılacak tedbirler aldı. Muhasara ve savaşlar nedeniyle enkaz haline gelen şehirde asayişli sağlayarak halkın güven içinde tekrar evlerine dönmesini sağladı. Yaşanan savaş ve işgaller nedeniyle nüfusun çoğu şehri terk etmiş, bir kısmı da bölgeyi zaman zaman vuran doğal afetler nedeniyle yurtlarından ayrılmak mecburiyetinde kalmıştı. Vergilerde iyileştirmeye de giden Artuklu emiri İlgazi, böylelikle canlı bir iktisadi ortamın yeniden ihdas edilmesine ciddi katkılarda bulundu. Mervani ve Selçuklu egemenliğinin sona ermesinden sonra Artuklular, sosyal ve iktisadi hayatı güvence altına alan tedbirleri yürürlüğe sokarak savaş ve işgallerle yıpranan şehirlerin ve iktisadi yapının canlanmasını sağladı. Alınan tedbirlerin doğrudan görülen faydası, İbnü'l Ezrak'ın şu satırlarından da anlaşılmaktadır: "*İlgazi halka adalet ve ihsan ilan etti, onlardan birçok vergiyi ve külfetleri kaldırdı, evlerine huzur içinde dönmelerini sağladı... Necmeddin İlgazi Meyyâfarikîn'e hâkim olduğu günden itibaren halk huzura kavuşmuş ve evlerine rahatlıkla yerleşmişlerdir.*" (İbnü'l- Ezrak, 1992:32) Filhakika Artuklu idaresinin iktisadi politikalarında takip ettiği temel izleği ifade eden bu cümleler Meyyâfarikîn gibi Amid, Mardin ve diğer Artuklu şehirlerinde uygulamaya konan idari, siyasi ve iktisadi stratejilerin bir özeti niteliğindedir. İbnül Ezrak'tan rivayetle, II. Kutbüddin İlgazi de şehirde, köylülere uygulanan öşür vergisini ve ticari mallar üzerindeki tüm vergileri

kaldırarak ekonomiye ciddi teşviklerde bulundu. Halkın bunu kutlamalar yaparak karşıladığını bildiren vakanüvis, tüccar ve halkın hiçbir engel olmaksızın mesken ve dükkânlarına girmeye başladığını kaydeder (İbnü'l-Ezrak, 1992: 176-177).

İşte bu güven ortamında büyümeye ve serpilmeye, dolayısıyla üretime devam eden ve ticari kapasitesini sınır dışı ticaretle de genişletmeye devam eden Meyyefarikin şehrinde, meslek loncalarının örgütlenmesi, bunların bir araya gelerek özel çarşılar oluşturmaları şehirdeki köklü ticari birikimin sürdürülebilirliğini arttırmıştır. Bu çarşılar sıklıkla yangın geçirmektedir. Örneğin Suk el-Kubbe yani Kubbe Çarşısı 544/1149-50 ila 556/1161 yılları arasından üç defa yandı; bir başka çarşı olan Suk el-Bab yani Kapı çarşısı ve Suk el-Bab el-Medine yani Şehir Kapısı Çarşısı da muhtelif tarihlerde, yangın tehlikesi geçirdi (İbnü'l-Ezrak, 1992:87,90,126.). İktisadi faaliyetlerin yoğun gerçekleştiği bu çarşıların sağlıklı işleyebilmesi önemliydi. Alınan tedbirler sayesinde güven ortamı sağlanarak işleyişin sürmesi teminat altına alındı.

XII. asırda yaşayan coğrafyacı İdrisi de, eserinde, Artuklu dönemi Meyyâfarikîn'ini yeşillikler içinde, ovaya yayılmış, büyük ve güzel bir şehir olarak tasvir etmekte, ihraç ettiği ürünler arasında keten kumaş, mendil, şerit ve dokumaların bulunduğunu nakletmektedir. Yine başka bir İslam coğrafyacısı olan İbn Havkal da kumaş üretiminden bahsetmekte ve burada yapılan sebiniyyat kumaşlarının ve çevrelerin oldukça meşhur olduğunu söylemektedir; ayrıca, ihraç malları arasında küçükbaş hayvanlarla gündelik hayatta kullanılan eşyalar ve bölgede meşhur olan kıyafetler de bulunduğunu eklemektedir. Tarihi kaynaklarda, XI. ve XII. asırlarda, el-Cezire bölgesindeki toplam gelirin 215 milyon dinar olduğu belirtilmektedir; bu abartılmış bir rakam olsa dahi 1330'larda yani Moğol döneminde İlhanlılara ödenen vergi toplamının 224 bin dinar olduğu göz önüne alındığında, Selçuklu döneminde şehrin refah seviyesini göstermesi açısından önemlidir.

6. SONUÇ

El-Cezire adı verilen bölgede üç yüzyıldan fazla, üç ayrı hâkimiyet sahasında varlık gösteren Artuklular, bahse konu coğrafyanın siyasi karmaşasına rağmen barış ve refah dolu bir yönetim inşa etmiştir. Ağır vergilerin kaldırılması, ticari yolların, pazar ve panayırların güvenliğinin sağlanarak konaklama imkânlarının artırılması, şehirlerin imar ve inşası, uluslararası ticaretin ve yerli üreticinin teşvik edilmesi gibi tedbirlerle halkın ekonomik refahının artmasına yönelik atılımlar, ekonominin canlanmasına ve bölgenin bir ticari merkez olarak önem kazanmasına zemin hazırlamıştır. Küresel ticari gelişmeler, artan ticaret trafiği, değişen ticari rotalar dolayısıyla cazibe merkezi haline gelerek nüfusu artan bölgede, kuruluşu antik dönemlere uzanan şehirler gelişim göstermiş, küçük yerleşim yerleri ise büyük ticari şehirlere dönüşmüştür.

KAYNAKÇA

- Attar, A. (2006). Artuklular döneminde Mardin. *Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Dergisi*, 4(1), 1-17
- Bakır, A. (2011). Ortaçağ Harput'una dair bazı kayıtların değerlendirilmesi. *Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 6(1), 34-46
- Cahen, C. (1953). 13. asır ortalarında El-Cezire. *İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. IV, Ankara Üniversitesi, Ankara: TTK, 3-101
- Canard, M. (2018). "al-Djazīra", *Encyclopaedia of Islam*, Second Edition, Ed. P. Bearman, Th. Bianquis, C.E. Bosworth, E. van Donzel, W.P. Heinrichs. Consulted çevrimiçi on 13 January 2018, doi.org/10.1163/1573-3912_islam_SIM_2054
- Çevik, A. (2002). *XI-XIII. Yüzyıllarda Diyar-ı Bekr Bölgesi Tarihi*, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul
- Danık, E. (1995). *Ortaçağ'da Harput, 11-15. Yüzyıllarda*. Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi: Ankara

- El-Hamevî (2008). *Hududü'l-Âlem Mine'l-Meşrik İle'l-Magrib*, Haz. Vladimir Feodoroviç Minorsky, Kitabevi Yayınları
- El-İdrisî, Ş. (1992), *Nüzhetü'l-Müşâkk-fî İhtirâki'l-Âfâk*, Haz. Fuad Sezgini, Frankfurt.
- Göğünç, N. (1994). Diyarbakır, *TDV Ansiklopedisi*, C.9, s.464-469
- Gül, M. (2008). Artuklu Ekonomisi ve Kaynakları. *I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri 25-26-27 Ekim 2007*, ed. İbrahim Özcoşar, C. 2, Mardin: Mardin Valiliği, s. 434-452
- Halil, İ. (1980). *El- İmaratü'l-Artukiyye fi'l Cezîre ve 'ş-Şam*, Beyrut
- Hillenbrand, Carole, Mayyâfârihîn (2018). *Encyclopaedia of Islam*, Second Edition, Ed. P. Bearman, Th. Bianquis, C.E. Bosworth, E. van Donzel, W.P. Heinrichs. Consulted online on 13 January 2018, http://dx.doi.org/10.1163/1573-3912_islam_COM_0720
- İbn Battûta Tancî, Ebu Abdullah Muhammed (2004). *İbn Battûta Seyahatnamesi*, Çev. A. Sait Aykut, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul
- İbn Cübeyr (1964). *Er-Rihle*, Beyrut, 1384/1964
- İbn Cübeyr (2008). *Endülüsten Kutsal Topraklara*, Çev. İsmail Güler, İstanbul
- İbn Havkal (1964). *Sûretü'l-Arz*, Çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınları, İstanbul
- İbnü'l-Ezrâk (1992). *Meyyâfârikîn ve Âmid Tarihi (Artuklular Kısımı)*. Çev. Ahmet Savran. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayını
- İstahrî (2015). *El-Mesalik ve'l-Memalik*, Çev. Murat Ağarı, Ayışığı Kitapları
- Kavak, Mehmet (2013). *Fetihden Selçuklu Hâkimiyetine Kadar Tur Abdîn Bölgesi Tarihi*. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü: İstanbul
- Kazvinî, Hamdullah bin Ebî Bekr Müstevfî (1958). *Nüzhetü'l-Kulüb*, Haz. Muhammed Debirsiyaki, Tahran
- Makdîsî, Muhammed b. Ahmed (1967). *Ahsenü't-tekâsim fi ma'rifeti'l-ekâlim*, Haz. M. J. D e Goeje, Leiden: E. J. Brill
- Nasıroğlu, M. (2010). *Batılı Seyyahların Gözüyle Mardin Ve Çevresi (Mardin, Nusaybin Ve Hasankeyf)*. Yüksek Lisans Tezi, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü: Şanlıurfa
- Nayır, Ş. (2010). *Artukluların Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Hayatı*. Yüksek Lisans tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
- Oğuzoğlu, Y. (1997). Hasankeyf. *TDV İslam Ansiklopedisi*, 16, 365-366
- Polo, M. (1985). *Marco Polo'nun Geziler Kitabı*, Çev. Ömer Güngören, İstanbul: Yol Yayınları (Birinci Baskı)
- Savran, A. (2004). Meyyâfârikîn, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.29, s.511.
- T.C. Kültür Bakanlığı (2018), *Diyarbakır Kalesi ve Hevsel Bahçeleri (Diyarbakır)*, Aralık 2018. <http://www.kulturvarliklari.gov.tr/TR,44403/diyarbakir-kalesi-ve-hevsel-bahceleri-diyarbakir.html>
- Turan, O. (2013). *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, Ötüken Yayınları: İstanbul.
- Uykur, R. (2017). *Madenden Yansıyan Tarih Artuklu Sikkeleri*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu-Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı, Ankara